

Reflexiók Horváth Pál könyvéről

A budapesti egyetem egyetemes jogtörténész-professzora már eddigi, a kelet-európai jogtörténet körébe vágó könyveivel is további gondolkodásra, a problémák másoldalú, de hasonló szempontú megközelítésére készítette a történészeket. Ugyancsak igen érdekes és elmozdító legújabb munkája (Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 503 l.). Nemcsak a jogtörténészek, hanem a történettudomány egyéb ágainak művelői is nyilván érdeklődéssel olvassák a magyar jogtörténetírás fejlődéséről, az összehasonlító módszer első jelentkezéseiről, majd a jogi historicizmus térhódításáról szóló fejezeteit.

Ezen a helyen azonban könyvének utolsó három fejezetére szeretnénk felhívni a figyelmet. Ezek a módszertani ihletésű fejezetek az összehasonlító jogtörténetírás kibontakozását mutatják be az utóbbi egy-két évtizedben, elsősorban a szocialista országok marxista jogtudományában, felvázolják az összehasonlító módszer lehetőségeit, korlátait, a további kutatás feladatait. Igen figyelemreméltó, amit Horváth Pál a jogfejlődés tipológiai vizsgálatával kapcsolatban fejtet. Jónéhány megállapítása nemcsak szorosabb értelemben a jogtörténet, hanem a mai jogrendszerek összehasonlító vizsgálatának elvi és módszertani kérdéseit is felveti. Ezek a kérdések persze már messze esnek a történész illetékességétől.

Visszatérve azonban az összehasonlító jogtörténetírás feladataira, Horváth Pál igen meggyőzően érvel amellett, milyen hasznos volna a kelet-európai országok viszonylatában a hasonló gazdasági-társadalmi alapon kialakuló jogrendszerek intézményeinek, kategóriáinak összehasonlító vizsgálata, annak felderítése, hogy azonos vagy hasonló jellegű intézmények milyen különböző elnevezések alatt szerepelnek a forrásokban, ill. azonos elnevezések mögött milyen eltérő tartalmak húzódnak meg. „A jogtörténetnek különösen sok lehetősége van arra, hogy az azonos jegyeket viselő intézményformákat, jogi kategóriákat stb. a történeti tényeken alapuló egységes terminológiával kezelje. Ez az igény tehát csak közvetve kapcsolódik a filológiai összehasonlító módszerek alkalmazásához. Inkább arról van szó, hogy a közös jegyeket mutató jogfejlődési folyamatok tárgyalásában végre a tudomány is egységes terminológiát alkalmazzon. Külön jelentősége van ennek a közel-környező népek jogtörténettudományában, ahol a nyelvi nehézségek leküzdésének egyik hatékony eszközt is szolgálná a történeti szerepét tekintve azonosnak mondható intézmények egységes terminológiai megközelítése” (385. l.).

Az biztos, hogy pusztán jogtörténeti szempontból is érdemes volna az ilyen irányú kutatásokat kifejleszteni. De a történész tüstént a maga hasznára is szeretné ezt a kutatást fordítani, hogy közelebbről megláthassa a jogi terminusok mögött meghúzódó társadalmi valóságot. Hiszen — elsősorban persze a feudalizmus korára vonatkozólag — a jogtörténészt érdeklő kategóriák, ha eltekintünk pl. az eljárásjogi kifejezésektől stb., ugyanakkor a történetst is érintik, hiszen intézményekről lehet szó, s ezeknek a fejlődésével a történésznek is kell foglalkoznia, még inkább társadalmi osztályokról, rétegekről. S ezeknél még inkább áll az, hogy az azonos (mármint nyelvilag azonos) kifejezés mögött más és más tartalom rejlik, míg eltérő kifejezések azonos kategóriákat ölelnek fel. A történész rögtön elábrándozik azon a gondolaton, amely jó negyed-

százada már felvetődött a Történettudományi Intézetben, egy kelet-európai társadalomtörténeti szótár vagy lexikon összeállításán.

Hiszen csak első pillantásra is, minden különösebb kutatás nélkül lehet sorolni a példákat. A rendszerezés igénye nélkül, inkább csak találmásra hadd utaljunk néhányra.

A korai feudalizmus még sokféleképpen tagolt parasztságának egyes rétegei a legkülönbözőbb elnevezések alatt bukkannak fel, a közép-kelet-európai alrégió latin írásbeliségén belül is más-más elnevezéseket találunk a lengyel, a cseh vagy a magyar gyakorlatban, érdemes volna közelebbről szemügyre venni, mennyire hasonló vagy eltérő jogállású rétegeket illetnek ezekkel a kifejezésekkel. És hogyan viszonylik ezeknek a helyzete a bizánci birodalom vonzáskörébe tartozó országok részben görög eredetű kategóriáihoz, hogy csak a nyelvilag a parikoszból származó bolgár parikra utaljunk, vagy a korai orosz parasztság különböző rétegeire, a mindmáig vitatott szmerdektől kezdve.

Vagy gondoljunk a fejlett feudális rendszer birtokviszonyaira, a telek fogalmára, amely megintcsak a közép-kelet-európai fejlődés ismeretes fogalma, és minél nyugatabbra megyünk ezen a területen, annál tagoltabbá válik a kép. Az emphyteusis fogalma pl. a magyar gyakorlatban nem ismert, viszont az ilyen birtokjogú jobbágyokhoz hasonló jelenségeket Magyarországon is látunk. Az „eingekaufte” és „uneingekaufte” jobbágy megkülönböztetése az osztrák vagy szélesebben délnémet gyakorlatból kerül elő. Az oroszországi területen viszont a telek fogalma voltaképpen a jobbágyfelszabadításig ismeretlen marad. A földnélküli, vagy legalább is a földhöz való joggal nem rendelkező kategóriák a késői feudalizmus korában ugyancsak igen tarka képletet mutatnak első pillantásra. De vajon a magyarországi inquilinus és subinquilinus, a lengyel komórnik vagy az orosz bobil helyzetében nem találhatunk-e több hasonlóságot, mint amennyit eleve feltételeznénk? Másrészt a Leibeigenschaft és az örökös jobbágytság mennyire egybevágó fogalmak, vagy milyen különbségeket mutatnak?

Közismert, hogy Kelet-Európában a feudális uralkodó osztály belső tagolódása nem volt olyan mély, mint a nyugat-európai (klasszikusan persze a francia) fejlődésben, nagy általánossággal csak főnemességről és köznemességről szoktunk beszélni. De vajon az ósláv írásbeliséget alkalmazó államokban a korai idők nagybojár és kisbojár (vagy belső és külső bojár) kategóriája ennek felel meg nagyjából? És ha csak nagyjából, akkor mégis hol rejlenek a különbségek? Vagy egy másik példa, az azonos szó különböző jelentései: hogyan és miért történt az, hogy a „pán” a középkori cseh fejlődésben a főnemest jelenti (szemben a köznemes rytíř-zsel, ami a lovag fordítása, de hogyan terjedt el?) — ezzel szemben a lengyel pan eredetileg általában a feudális uralkodó osztály tagjait megillető elnevezés, de idővel csak a köznemességet jelenti, később pedig annyira általánossá válik, hogy egyszerűen a magázás kifejezésére szolgál a mai nyelvben? És lehetne még utalni az uralkodó osztály egyéb rétegeire is, hogy a szinte klasszikusnak számító orosz pomescsik (vagyis szolgáló nemes, ill. később általában földesúr, sőt a polgári korszakban földbirtokos) mellett csak ismét az orosz fejlődésből az opriesnyikra utaljunk, vagy az odnodvorci kategóriára, eredetileg alkalmasint a szolgáló nemesség legalsó rétege, amely a XVIII. sz. végére beolvad az állami parasztságot rendjébe. És maga a kategória: állami paraszt, amely így csak az orosz gyakorlatban szerepel, de mi különbözteti meg mondjuk a Habsburg-birodalom állami birtokainak jobbágyaitól, vagy a katonai szolgálatától eltekintve (amitől eltekinteni persze nem könnyű) a hatőrvidék parasztjaitól?

A lengyel Rzecz Pospolita-hoz tartozott mai belorussziai területen a magánföldesúri katonaság sajátos rétege alakult ki, a vibranci (a terület írásbelisége orosz nyelvű volt), a foglalkozás örökletessé vált. Hogyan viszonylik ez pl. a magyarországi fejlődés magánföldesúri hajdúhoz?

És akkor már itt is vagyunk a hajdú-kérdésnél, a hajdú kategória és a délszláv hajduk, ill. hajdút nyelvi azonosságával és társadalmi helyzetük tényleges különbségével, a magyar kutatás már rámutatott arra (Rácz István), hogy a magyar hajdúságot sokkal inkább a kozákokkal lehet összevetni, mint a hajdukokkal.

A balkáni fejlődés különben is még sok hasonló kérdést vet fel. A jobbágyrendszer forma

szerinti hiánya, a parasztok tényleges jobbágyi, szolgáltatásokkal tartozó helyzete, de éppen a szolgáltatások különbségei révén adódó különböző kategóriák (a hegyi átkelőket őrző vojnikok, a szultán méneseit legeltető parasztok stb.). És akkor azt a kérdést is fel lehet vetni, hogy ez a rendszer mennyiben vehető össze a közép-kelet-európai területen néhány évszázaddal korábban, tehát a feudális struktúra alacsony fokán megmutatkozó szolgáltató rendszerrel, amelynek magyarországi meglétét ugyancsak nemrég tárgyalta ismét a magyar kutatás (Hekkenast Gusztáv)? Vajon ez összefüggésbe hozható azzal a sokat emlegetett ténnyel, hogy a török (vagyis mohamedán) feudalizmus a feudális rendszer primitívebb változatát jelentette csakugyan, vagyis a XVI—XVII. századi struktúra összevethető a X—XI. századi közép-kelet-európaival, vagy az eltérés sokkal lényegesebb? Vagy mit is értünk veoltaképpen csorbadszin a bolgároknál vagy khodzsabasin a görögöknél, gazdag parasztot vagy kereskedőt vagy helyi notabilitást vagy a feudális rendszerből már kiemelkedő földbirtokost? Vagy ezeket a különböző, sőt nagyon is eltérő kategóriákat nevezték így együttesen, differenciálatlanul?

És idézhetnénk bőven olyan elnevezéseket, amelyek a legkülönbélebb területen bukkannak fel, a legkülönbözőbb jelentéssel, de nyelvi azonosságuk kétségbevonhatatlan. Hogyan lesz az ósláv cholp ~ chalp szóból a lengyel chołp, amely általában jelenthet parasztot, és az orosz holop, ez az ugyancsak sokat vitatott és bizonytalan, leginkább talán a sokjelentésű közép-kelet-európai servus kifejezéssel összevethető réteg? (Maga a fogalmazás, amely hol fogalmat, hol társadalmi kategóriát kever, minden módszertani megfontolást és óvatosságot sutba vetve, ugyancsak a problémák bonyolult voltára utal.)

A knezből a magyarországi fejlődésben kenéz lesz, de Oroszországban knyaz, vagyis fejedelem, később herceg. A vajda (a sláv voevoda) első jelentése nyilván a hadsereg vezetésében játszott szerepre utal, Oroszországban is eredetileg ebben a jelentésben használatos, de a XVI. században már városparancsnokot jelent, egyre inkább nem elsősorban katonai, hanem közigazgatási funkciók ellátását, aztán társadalmi kategóriaként eltűnik. A lengyel fejlődésben ugyancsak a hadvezér jelentés az első, de vele együtt rögtön a királyi helytartót is jelenti, és már a XIII. századtól kezdve elsősorban közigazgatási teendőkkel megbízott főembert (az ebből képezett vajdaság kifejezés mindmáig a lengyel közigazgatás területi egysége, nagyjából a megyének megfelelő szinten). De megint valamelyest mást jelent a szó a romáoknál, és elég, ha magyar vonatkozásban az erdélyi vajdára és a cigányvajdára utalunk. Persze, a fejlődésnek bizonyos közös elemei már így is kitapinthatók, a sereg vezetésétől a helyi katonai parancsnokságon keresztül a közigazgatási funkcióig.

Vagy még egy kifejezés, amely már a kapitalizmus korszakába is átvezet, legalább is egyes területeken. A kmet szó eredetileg, úgy látszik, szabad parasztot jelentett, a szerb és bolgár fejlődésben falusi bírót, a cseheknél a helyi közigazgatás tisztségviselőjét vagy más speciális kategóriát, a lengyeleknél az egész telkes jobbágyot. A kapitalizmus korában pedig a cseh gyakorlatban sajtóperekben szereplő esküdtszéki ülőket, a szerbben pedig városi tanácsnokot.

De talán már elég is a példák közül, amelyek sorra voltaképpen mind csak kérdések voltak, annak leghalványabb igénye nélkül, hogy ezeket meg is válaszoljuk. Annyi azért kitűnhetett, mennyire át- meg átítatódott a kelet-európai, társadalmi kategóriákra érvényes jogi terminusrendszer a slávval, ez az alapréteg, amely még a latin írásbeliségű népeknél is érvényesül, még hozzá nem csupán a slávoknál, hiszen a Váradai Registrumban is „prauda”-t szolgáltatnak pl., vagy a Habsburg-birodalom német hivatalos nyelve is a Roboten fogalmát alkalmazza.

Egy kelet-európai társadalomtörténeti szótár gondolatából indultunk ki. Nyilvánvaló, hogy a futólag felvetett, de igen fontos kérdések alapos, valamelyest is kielégítő megválaszolására, különösen genetikusan magyarázatára ez a szótár sem tudna vállalkozni. De legalább összegyűjthetné és rendszerezhetné az anyagot a későbbi, magasabb szintű vizsgálatok számára. Sok szó esik az utóbbi időkben a szocialista országok történéseinek szorosabb együttműködéséről. Az itt újból felvetett gondolat pl. nagyon is alkalmas volna ilyesfajta együttműködésre, hiszen enélkül megvalósítását el sem lehet képzelni.

Végül is elég messzire kerültünk Horváth Pál könyvétől. De csak szorosan vett tárgyától, nem a könyv egész szellemétől, amely maga is hasonló kérdésfeltevéseket tartalmaz és továbbiakat sugall. Hadd szögezzük le ezért befejezésként, mennyire hálásak lehetnek a történészek Horváth Pálnak ezért a könyvéért is.

Niederhauser Emil